

УДК: 391

DOI:10.58494/esai.25(10).2025.09

*Аманова Нуриза, магистрант, ОшМУ,**Аманова Нуриза, магистрант, ОшГУ,**Amanova Nuriza, master's student,
Osh State University***КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК КИЙИМДЕРИ ЖАНА АНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Аннотация. Кийим коомдун материалдык жана руханий маданиятынын ажырагыс болушу. Бир жагынан булар адамдын эмгегин менен жаралган жана белгилүү бир керектөөлөрдү канааттандыруучу материалдык баалуулуктар болсо, экинчи жагынан адамдын сырткы көрүнүшүн эстетикалык жактан өзгөрткөн декоративдик-прикладдык искусство чыгармалары. Архитектуралык курулуштар, эмгек жана турмуш-тиричилик объектилерин менен бирге кийим тарыхый мезгилдеги өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүн, өлкөнүн климаттык шарттарын, элдин турмуш-тиричилигинин улуттук өзгөчөлүктөрүн жана алардын сулуулук жөнүндөгү идеяларын чагылдырат.

Түйүндүү сөздөр: кийим, костюм, сулуулук, көчмөн образы, символ, климат, эстетика.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОДЕЖДЫ КЫРГЫЗОВ И ЕЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. Одежда является составной частью материальной и духовной культуры общества. С одной стороны, это материальные ценности, созданные человеческим трудом и удовлетворяющие определенные потребности, а с другой – это произведения декоративно-прикладного искусства, эстетически преобразующие облик человека. Вместе с архитектурными сооружениями, предметами труда и быта одежда отражает развитие производительных сил исторического периода, климатические условия страны, национальные особенности жизни народа и его представления о красоте.

Ключевые слова: одежда, костюм, красота, кочевой образ, символ, климат, эстетика.

NATIONAL CLOTHES OF THE KYRGYZ AND ITS FEATURES

Annotation. Clothes are an integral part of the material and spiritual culture of society. On the one hand, these are material values created by human labor and satisfying certain needs, and on the other hand, these are works of decorative and applied art that aesthetically transform a person's appearance. Together with architectural structures, objects of labor and everyday life, clothing reflects the development of productive forces of the historical period, the climatic conditions of the country, national characteristics of the people's life and their ideas about beauty.

Key words: clothing, costume, beauty, nomadic image, symbol, climate, aesthetics.

Киришүү

Кыргыз элинин көчмөн турмушунун өзгөчөлүгү улуттук кийимдеринде чагылдырылган. Биринчиден, кийим женил жана ыңгайлуу болушу керек, ат минип жүргөндө анын ичинде ыңгайлуу кийимдай алат. Экинчиден, кийим-кече бышык, бирок жөнөкөй болушу керек эле, аны көмөкчү чарбада оңой эле чыгарууга болот. Үчүнчүдөн, ал адамды сууктан ишенимдүү коргошу керек, бул тоолуу климатта маанилүү. Кийим тигүү үчүн негизги материал катары орой жүндөр, кийиз, үй жаныбарларынын терилери жана терилери колдонулган. Ак сөөк үй-бүлөлөр Улуу Жибек Жолунун шаарларынан алынып келинген кымбат баалуу кездемелерден тигилген кийимдерди ала алышчу.

Кийим – коомдун материалдык жана рухий маданиятынын ажырагыс бөлүгү. Бир жагынан булар адамдын эмгеги менен жаралган жана белгилүү бир керектөөлөрдү канааттандыруучу материалдык баалуулуктар болсо, экинчи жагынан адамдын сырткы көрүнүшүн эстетикалык жактан өзгөрткөн декоративдик-прикладдык искусство чыгармалары. Архитектуралык курулуштар, эмгек жана турмуш-тиричилик объектилери менен бирге кийим тарыхый мезгилдеги өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшүн, өлкөнүн климаттык шарттарын, элдин турмуш-тиричилигинин улуттук өзгөчөлүктөрүн жана алардын сулуулук жөнүндөгү идеяларын чагылдырат [1].

"Кийим" жана "костюм" түшүнүктөрүнүн аныктамасы. "Кийим-кече" жана "Костюм" түшүнүктөрү көп жагынан окшош, бирок олуттуу айырмачылыктары бар. Кийимге адамдын денесин жабуунун ар кандай түрлөрү кирет: ич кийим, көйнөк, байпак, бут кийим, баш кийим. Максаттын жана колдонуунун биримдиги менен байланышкан, аксессуарлар, зергер буюмдар, чач жасалгасы, макияж менен толукталган бул буюмдар костюмду түзөт. Бул адамдын социалдык жана индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн, анын жашын, жынысын, мүнөзүн, эстетикалык табитин чагылдырган костюм. Костюм адамдын сырткы келбети менен ажырагыс айкалышып, аны социалдык, эстетикалык жана моралдык идеалга ылайык калыптандырат.

Кийимдердин пайда болушу Археологиялык казуулар кийимдер адам коомунун өнүгүүсүнүн эң алгачкы этаптарында 40-25 мин жыл мурун пайда болгонун көрсөтөт. Бут кийимдер кийинчерээк пайда болуп, костюмдун башка элементтерине караганда азыраак таралган. Кийим-кече декоративдик-прикладдык искусствонун бардык буюму сыяктуу эле сулуулук менен пайдалуулукту айкалыштырат. Кийим адамдын денесин сууктан жана ысыктан, жаан-чачындан жана шамалдан коргоо менен практикалык функцияны аткарат, аны кооздоо - эстетикалык милдети. Аба ырайынын бузулушунан жана курт-кумурскалар чаккандан коргонуу максатында байыркы убакта адамдар денесин чопо, нымдуу топурак жана май менен капташкан. Андан кийин бул майлоочу майларга өсүмдүк боёктору – күрөң, кара көө, кармин, индиго, акиташ кошулуп, эстетикалык максатта ар кандай жолдор менен жана түстөр менен боёлгон. Убакыттын өтүшү менен беттик боёк татуировка менен алмаштырылат: боёк катмары теринин астына ар кандай оймо-чиймелер түрүндө өтөт. Ошол сыяктуу эле кийимдин коргоочу жана символикалык элементтери катары адегенде денеге өлтүрүлгөн жаныбарлардын жүнү, сөөктөрү, жүндөрү жана тиштери тагылган [2, 78-б.].

Кийимдин өзү денесин жипчелүү материалдар менен каптаганда, адам кулон-символдор үчүн жасалма бекиткичтерди жасап, кулак, мурун, эриндер, жаакка тешип тешип, зер буюм катары кийет. Денеге сүрөт тартуу жана татуировка жасоо кийимдин түздөн-түз уландысы катары болгон. Бирок, булалуу материалдардан жасалган кийимдер пайда болгондо да, алар иллюзордук жана эстетикалык функцияларды аткарып, костюмда кала беришет. Андан кийин татуировканын үлгүлөрү кездемеге которулган. Тарыхый кийимдеги жасалгалардын мааниси класстык, символдук, эстетикалык өсүп, кенейди. Алардын формалары татаалдашып, ар түрдүүлүккө ээ болгон: алынуучу, денеге бекитилген (браслет, шакек, сөйкө); бекитилген, кездемеге бекитилген (сайма, басма оюм, рельефтик декор). Эң байыркы алынуучу зер буюмдардын формасына адамдын дене мүчөлөрүнүн формасы таасир эткен. Шурулардын, кулондордун, шакектердин тегерек жабык линиясынын себеби мына ушунда [3, 120-б.].

«Манас» эпосунун материалдары көрсөткөндөй, кыргыздардын мал чарбачылыгы менен байланышкан көчмөн жашоосу, бийик тоолуу өлкөнүн климаты кыргыздардын кийиминин табиятына чоң таасирин тийгизген. Тарыхчылардын айтымында, эркектердин салттуу кийимдерин, өзгөчө кыска көйнөк менен шымды көчмөндөр ойлоп табышкан. Байыркы славяндардан, арабдардан жана башка отурукташкан элдерден айырмаланып, эркектер узун көйнөк кийген, көчмөндөр көйнөктүн астынкы бөлүгүн кесип салышкан жана бул көйнөк эркектердин көйнөгүнө, ал эми ылдыйкы кесилген бөлүгү шымга алмаштырылгандыктан, ат минип, согушууга ыңгайлуулукту жараткан. Кыргыздардын кийимдери да ат минүүгө өзгөчө ылайыкталган: жөнөкөй, кенен жана ыңгайлуу болгон.

Тоодогу климаттын туруксуздугуна байланыштуу кыргыздар жылуу кийимдерди кийишкен. Үй же жапайы жаныбарлардын терисинен, койдун, эчкинин, төөнүн жүнүнөн жасалган. Бирок кыргыздар илгертен эле коңшу өлкөлөрдөн, Чыгыш Түркстандан, Орто Азиядан алынып келинген түрдүү кездемелерден тигилген кийимдерди колдонушкан. Эпикалык материалдар боюнча кыргыз элинин кийимдери күнүмдүк, күнүмдүк жана согуштук болуп экиге бөлүнгөн. Эпосто аскер турмушу кенири чагылдырылгандыктан, көбүнчө аскер кийимдери сүрөттөлөт. Эпосто баатыр, жоокер да идеалдуу ордо адамы катары сүрөттөлөт. Ар бир жигитти бала кезинен кыргыз адептерине милдеттүү түрдө үйрөтүү анын сырткы келбетине асылдыкты, пластикалыкты, кооздукту берет. Эркектик - бул кереметтүүлүк жана адилеттүүлүк, эр жүрөк мамиле жасоо болуп саналган [4, 134-б.].

Эркек сулуулугунун идеалы Манас баатырдын өзү, ошондой эле анын 40 жоокеринин ар бири катары таанылган: алардын баары узун бойлуу, сымбаттуу, бет тырмалары үзгүлтүксүз жана эптүү кыймылдар. Манас өзү чебер атчан, аткыч, мерген болгон. Эркектердин кийими кыргыз жоокеринин жайкы баш кийиминен, учтуу кийизден жасалган калпак – «Калпак» деген эң мыкты кийизден жасалып, алтын түстүү боолуу (четки) болгон: «Сайса найза ташсыз, чапса кылыч кескисиз, баары алтындан чоктолуу» [5, 352-б.]. - "Ок тешип өтө алган жок, кылыч да теше алган жок." Кийизден жасалган калпактын чети саймалуу же жүн менен кооздолгон. Эпосто саймалуу калпак («саймалдуу калпак») эскерилет. IX кылымдагы байыркы кыргыздар жөнүндө баяндаган тарыхый булактарда алардын башчысы «кышында булуң калпак, жайында алтын четтүү, үстү конус сымал, түбү ийилген калпак кийишкен, башкалары ак кийиз калпак кийишкен».

Кыргыз жоокерлеринин күжүрмөн кийимдери аскердик талаа шарттарына ылайыкталган жана согушууга ыңгайлуу болгон. Кышында кыргыз жоокерлери калпак (тумак) кийишкен, үстүнө тери капталган (көбүнчө суур же сүлөөсүн) жана үстүнө кымбат материал («буулум») менен капталган. Анын үч талаасы болуп, туулга (туулга) кийилген, калпактын оң жана сол талаалары ийинге чейин жетип, учу түйүлгөн; Үстүндө тиштери болгон [6, 91-б.]. Кышында кыргыздар койдун терисинен тигилген тон (тонна) кийишкен, кээде үстү кездеме менен жабылган. Эпостун сүрөттөлүшүнө караганда, жоокерлердин күжүрмөн чапандары кадимки кийимдерден айырмаланып турган. Кыргыз жоокерлеринин күжүрмөн чапандары түрдүү аталыштарга ээ: «тон», «олпок», «ок өтпөс», «чопкут», «күбө», «себил», «кете тон». Жомокчунун айтымында, Ак күбө тон катаал аба ырайында суукту өткөрбөй, жаан жааган күндөрү суу өткөрбөй турган; Алтын жиптер таранчы көзүндөй жылтылдап турду. Бул чыныгы ок өткүс, ал аркылуу эч бир майда чиркей да кире албайт. Ок тийсе да, адам аман калмак. Чиркейдин чаккан жүнүнөн өтө албай, баатырдын кылычы теше албай – «Бороонду күнү суук өтпөс, жандуу күнү суу өтпөс».

Чыйырчык алтын, чымчык көз, чын бадана, тордой көз, Машаанын мурду батпаган, барандын огу тийсе да, баатыртпай өзүн сактаган. Чиркейдин мурду жетпеген, сайышкан найза тешпеген, чапкан кылыч кеспеген». Кыргыздар да узун этеги бар кийимдерди кийишкен – узун кенен жеңдери кездемеден же кийизден тигилген, башка сырт кийимдердин үстүнө кийгизилген, көбүнчө «чепкен аш» деп аталат. Мындан тышкары, Каныкей жоокерлерге жылуу кийим («чапан») кийгизип, чапан («чепкен»), тон («тон»), калпак (тумак), көйнөк («койнок»), шым («дамбал»), өтүк («өтек»), согуштук кийим («чопкут») жана башка жортуулдарга жана согушка керектүү нерселерди бергени айтылат. Эпосто баатырлардын темир же ок өтпөс тон кийгендиги («көк темирден тон кийген», «ок өтпөс тонду кийгизип», «бадана тон») көбүнчө көрсөтүлөт.

Бадана тон ок өтпөс, майда шакектери бар, астары жибек, үстү сооттон турган тонду кийишкен – «Ичи жибек», «Тышы - боз», «Кош бадана торгой көз». Байыркы кыргыздардын тон кийгендигин тарыхый хроникалар тастыктайт [7, 552-б.]. Кыргыздардын согуштук тыш кийими «олпок» деп аталган, ал жоон жүндөн же кебезден төшөлгөн, сооттун ордун алмаштырган же үстүнөн кийилген. Манастын «Ак олпок» жоокердик кийимин Каныкей он

эки жылдын ичинде тигип, «кебезден тигип, жибек каптап, ортосуна болот табактарды коюп» — «арасына ойлонуп келе нокодон, жибек менен буладан, ак болот мизи өтпөс деп, найза жарып тешпес деп, ак албарс огун салдырган». Кыргыз жоокерлери “Чопкут” – “олпокту” эске салган согуштук кийимдерди кийишкен.

Жайында жана күзүндө койдун жана төөнүн жүнүнөн тигилген «Кементай» кийизден жасалган сырт кийимди кийишкен. Жайкы пальто – Кементай – көчмөн элдердин эң байыркы кийимдеринин бири [8]. Көбүнчө эпосто жебе өтпөс кийим – «Күпү» жана «Күбө» деп сүрөттөлөт, кырлары кен, аркасы жебе өтпөс темир шакекчелер менен капталган, ал эми чапанын этегине темир табак капталган, көкүрөгүндө муштумдай топчу – «Этеги жайык көк күбө, аркасы чынжыр себилден, омуруонун баарысы, ок өтпөгө темирден. Төш үстүнө тактырган, көөрдө топчу муштумдай» [9, 107-б.]. Кээде ок өтпөс кийимдердин аттары аталат: «чарайне деген себил», «белдемчи деген себил». «Белдемчи» — белди жана кабыргалардын бир бөлүгүн жаап турган темир соот. Жоокерлер кийимдеринин үстүнөн «Кемер» деп аталган курама кур тагынышкан. Кыргыз эпосунда кесе, оттук (оттук), оттук таш, тиш (милте) жана башка жоокерлерге керектүү буюмдарды сактоого арналган булгаары баштык чагылдырылган. Кыргыз жоокерлери тоо эчкинин терисинен тигилген шым – «Кандагай» кийген. Кыргыз жоокеринин бут кийими «булгаарыдан таманы калың, тамандуулугу өйдө көтөрүлгөн, бийик такалуу, ал эми бийик такалары көңдөй кылып, ичине эки конгуроо салынып, ок өтпөс» болгон. Кыргыз жоокерлери байыркы көчмөндөрдөй эле кийиз байпак кийишкен.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин улуттук кийимдери анын эркек кийимдер биринчиден ыңгайлуу, жөнөкөй, кенен жана бышыктыгы бааланган. Эзелтеден жоокер эл болгондуктан алардын кийимдери аскердик талаа шарттарына ылайыкталган жана согушууга ыңгайлуу болгон. Учурда унутта калып бара жаткан бир топ кийимдерди эске салып өтсөк, мисалы, “тон”, “олпок”, “ок өтпөс”, “чопкут”, “күбө”, “себил”, “кете тон”, “чепкен аш”, “кементай”, “күпү же күбө”, “белдемчи” жана “кандагай” булардын ар биринин өзүнчө жоокердин коопсуздугун сактоодо мааниси болгон.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Абрамзон С. М., Антипина К.И., Махова Е. И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. Изд-во АН Кирг. ССР, 1962.
2. Антипина К. И. Народные традиции в современной материальной культуре и прикладном искусстве Киргизии. VII междунар. Конгр. антроп. и этнограф. наук. М., 1964.
3. Рындин М. В. Киргизский национальный узор // Центрально-Азиатская сеть по культуре и искусству. Бишкек, 2016. 120 с..
4. Махова Е. И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза. Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. М.: Наука, 1959.134 с.
5. Бичурин Н. Я. Сведения о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - Т. I. - М.; Л.: Изд.-во АН СССР, 1950. - С. 352.
6. Каралаев С. Манас. - Инв. 536. I. 139.
7. Орозбаков С. Манас. IV. 95.
8. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Тюркские народы в мировой истории с X века до н.э по XX век н.э. Монография. – М.: Прогресс, 2002.
9. Руденко С. И. Культура населения Горного Алтая. - М.: Изд-во АН СССР, 1953. - С.107.

